

საგზის თმობველი და მისი ზოგადიანი

ზ. ზ.

გაჟოცემა

ხედოისნის ვარლამ ტყეშელაშვილისა.

თფილინი

სტაშა „ნადეჟდა“, ბარონის ქუჩა, 16.

1917

სარგის თმოგველი

და მისი

„დიდიანი“.

გიდრე ჩვენის საგნის შესახებ დავიწყებთ სჯას, მინამდის გვსურს, რომ მოკლეთ შევეხოთ საქართველოს და სომხეთის იმ დამოკიდებულებას, რაც ამ ხალხთ შორის არსებობდა უკანასკნელ მსოფლიო კრების შემდეგიდამ, გიდრე დავით აღმაშენებელად.

ქართველთა და სომეხთ შორის ძველათ დიდი სიუვარული არსებობდა, ამ ხალხს ერთობ დიდის ხნის დროის განმავლობაში უცხოჲრიათ მეზობლურათ, ხშირათ ერთათ უმხიარულნათ კიდევ, ხშირათ უტირნიათ, ხშირათ ერთმანეთში შინაური განხეთქილებაც ჰქონიათ, მაგრამ ეოველს დროს და ეოველს უთანხმოების ჟამსაც კი საერთო მტრის წინაშე-კი ერთობით აღმოჩენილან, ხშირათ უშველიათ ერთმანეთისათვის უანგარო თავ-გადადებით; ერთმანეთის გულისთვის ბევრი ტანჯვა და ბევრი მწუხარებაც უნახავსთ.

ძველის-ძველ ქართველთა და სომეხთ სიუვარულს ისიც ამტკიცებს, რომ ხშირათ როცა ქართველთა ნებროთიანთ გვარის მეუენი ამოსწეჲრიათ, და მეუენის შთამომავალნი მცირე-წლოვანნი დარჩენილან, საშინ ქართველნი სომხეთის მეუენის სახლს გამოსთხოვდნენ სამეფო-გამგე ჰირს, მოიუევანდნენ საქართველოში, აიუევანდნენ სამეფო ტახტზე და გაამეფებდნენ დიდის სიუვარულით და ჰატივის-ცემით. ამის მაგალითები „ქართლის ცხოვრება“-შიც არის მოხსენებული.

ასეთი სიუვარული, მეზობლური განწყობილება და დამოკიდე-

ბუღება ჰქონდათ ქართველთ და სომეხთ, ასე ამგზავრებდენ ესენი თავიანთ დროს და მის მეოხებით უოველნაირათაც წინ მიდიოდნენ, სამეფოს ძლიერებდნენ და სწავლა-განათლებითაც სწრაფათა უახლოვდებოდნენ ძველათ განვითარებულ ხალხს. მათ შორის აღძრული სიუვარულიც ერთი-ათათ ფართოვდებოდა და წინ მიდიოდა, იგი მეტად უმანკო სახეს იღებდა.

ფიქრი არ უნდა, რომ ეს ასეც უნდა უოფილიყო, ამას ვერაფერი დაუდგებოდა წინ, ვერაფერი დაღეწავდა და შემუსრავდა, რადგანაც ამ ორ ხალხთ შორის დიდი მსგავსება არსებობს, დიდი დაახლოვება ზნით, ჩვეულებით, წარსულის უოფა-ცხოვრებით და კულტურით. ისე დაახლოვებით ქართლელს და კახელს არავინა ჰგავს, როგორც სომეხი, ისე სომეხს არავინა ჰგავს, როგორც ქართველი. შავი თვალები და თმები, სახის მოუვანილობა და შინაგან და გარეგან მოწუობილებაც ძელების და სხვა ნაწილების ძლიერ წაგავს ერთმანეთს. ენის მხრითაც ზომ ძლიერ უახლოვდება ეს ორი ტომის ხალხი ერთმანეთს და მრავალი სიტუვაც ისევე და იმავე ერთის აზრით იხმარება ორივე ტომის ერში. ყველა ამებს გარდა იყო დრო, როცა საქართველო და ჰოსიანთ ერი ერთ სარწმუნოების ქრისტიანობას აღიარებდა, ორივე ტომის ძენი ერთ ეკკლესიის შვილებათ იგულისხმებოდენ, ორივე ამ ტომის უმაღლეს მღვდელმთავარი ემნაძინში იჯდა, აქედან განაგებდა მთელს სომხეთის და საქართველოს სულიერ საქმეებს.

მოხდა სხვა-და-სხვა სარწმუნოებრივი მსოფლიო კრებები, კრებებზე ირჩეოდა ზოგიერთი კითხვები ქრისტიანობის მართლმხარეების შესახებ, მეოთხე მსოფლიო კრების შემდეგ ჰოსიანნი ცალკე გავიდნენ, შორს დადგნენ, ძველი ეკკლესიის წესები ხელშეუხებლათ დასტოვეს, ქართველთ ეპისკოპოზებმა-კი მეოთხე მსოფლიო კრების გარდაწვევტილებასზე ხელი მოაწერეს, ძველი წესწუობილება ეკკლესიის უარ-ჰევეს და ახალი მიიღეს. ამ გარემოებაში დაბადა ქართველთა და ჰოსიანთ ძეთა გაცალკეება და ამ დღიდან იწეება ამ ერის ერთმანეთზე ბრუნდეს თვალთ მზერა. ამ ორს ძირეულს მონათესავე ერში დიდი მტრობა და ზიზღი ვრცელ-

დებოდა, მტრობის ზომა სწუხულს გადადიოდა. მაჰმადიანობის გავრცელებამ ცოტა შეათიქრა ეს ერი, სამღვდელუბა დაკვირვებას მიეცა, მტრობამ ცოტა იკლო, მაგრამ ეს იყო მხოლოდ დროებითი. სხვა-და-სხვა დროს ჩნდებოდნენ ისეთი სასულიერო გვამნი, რომელნიც ხელ-ახლავ სტესხვდნენ უკიდურეს ხასიათებით გარე შესაზღვრულს მტრობას და განხეთქილებას, რაც უფრო ამწვავებდა საქმეს, რაც უფრო ღუზავდა და აუძღურებდა ურთიერთ შოკის დაშოკიდებულებათა ძაღოვნების გამაგრების საქმეს, გარეშე თვით საზოლიტიკო საქმეებს და საერო ძაღოვნებასაც, სამეფოს გამაგრების და წინ-სვლის წარმატებასაც.

უველა ეს ცხადათ გამოჩნდა იმ დროს, როცა მუსულმანები სომეხებს დაეცნენ და უწყალოთ აიკლეს, როცა პირქვე დაამხეს ძველთ წარმართობის მეოხებით აღორძინებული ჰაოსიანნი, როცა ამ ტომის ძეთა იწიეს მთელის ქვეყნის კიდეებზე განბნევა და განფანტვა. სწორეთ ასეთსავე დღეში შთაცვივდნენ ქართველნიც იმ დროს, როცა საქართველოს ასაკლებულად დაგეშილ მუსლიმანთა ტომი მოადგა. ვერ წარმოვიდგენთ ჩვენა და მრავალთათვის იქმნება დასაჯერიც არ იქმნეს, თუ რა დღეში შთავარდა ერთ დროს ეს ორი მონათესავე ერი. ამას დიდი ვრცელი ისტორია აქვს და ამ ისტორიას თავისებური დიდი მნიშვნელობაც მიენიჭება.

სომეხთ და ქართველთ სარწმუნოებრივი განუთფა მიეწერება მეექვსე საუკუნის ნახევარს, ბაკურ მესამის დროს, კირიონ კათალიკოზის გამგეობის ჟამს, 555—570 წლებში. ე. ი. ხალკიდონის კრების შემდეგ. ამ განცალკევებამ იქამდის მიიყვანა ქართველთ და სომეხთ სულიერი მხარეები, რომ სომეხთ და ქართველთ ერთმანერთი ჭირივით შეიჯავრეს. სომეხთ მოძღვარნი სომეხთ აუწყებდნენ: ქართველთა ეპკლესიის წინ რომ გაიაროთ და ფეხში რამე ღურსმანი მოგედოთ, ღურსმნის გამოსაღებათ დაბლა არ დაიხაროთ თავი, თორემ ქართველთ ეგონებათ, რომ მათ ეპკლესიას ჰატოვს სცემთო. ასევე ქართველნი აუწყებდნენ, რომ ქართველთაც ისევე ექმნათ სომეხთ ეპკლესიის წინაშე გავლის დროს. უბედურებამ იქამდის მიაღწია, რომ ბაკრატი მესამის დროს, იერუსალიმიდამ ქართ-

ველთ მოიწვიეს სამღრთო ფილოსოფი, ივანე ხახუღელი; ეს ცნობილი სამღრთო მეტყველი შეეხასა სომეხთ სჯულის წარმომადგენთ გვამთ და ამ ბასმა დიდხანსაც გასტანა, უწყიან, რომ ივანე ხახუღელმა პირი დაუყო სომეხთ წარმომადგენთაჲს ამ სიმძლავრის საფუძვლათ ასახელებენ იმ გარემოებას, რადგანაც ივანე ხახუღელი იყო დიდათ განსწავლული სამღრთო ფილოსოფი, მასთან იმოდენათ მეცნიერიც, რომ მას ქართველთ ბრძენ კაცთაგან „ახალ იოანე ოქროპირი“ ეწოდათ.

ამ განხეთქილებით აღსავსე ბრძოლის შემდეგ, ურთი-ერთ შორის კამათი მაინც არ ცხრება და მეთორმეტე საუკუნეში, თამარ მეფის დროს, უფრო მწვავედება კამათი და განხეთქილება; საქმემ იმ გარემოებამდის მიაღწია, რომ თამარ მეფის გამაჩენილნი მემკარნი სარდალნი ივანე და ზაქარია მხარგრძელნი შეიძულა თვით საქართველოს კათოლიკოზმა და ამ შეძულებას შემდეგისთვის დიდი დასაღუში განხეთქილება და მტრობაც მოჰყვა. ერო დღეს თამარ დედოფალი მცხეთის ტაძარში ბრძანდებოდა წირვაზე, აქვე იყვნენ მის სარდალნი, მხარგრძელნი. კათალიკოზმა წირვის გათავების შემდეგ თამარ მეფეს და სამეფო კაცებს სეფისკვერი დაურიკა, ხოლო მხარგრძელთ-კი არ მისცა, ამ საქციელისაგან შეწუხებული იოანე დასწვდა სეფისკვერს და კათალიკოზს ძალით მოსტაცა. კათალიკოზს ჯავრი მოუვიდა და უთხრა ასე: შე შეიდ გზის წეულო, ძაღლიც არ იკადრებდა მატას, შენ როგორ ჰქენი ეკა, როგორ გაბედო? სარდალმა უთხრა: მე მხედარი კაცი ვარ, მხედრობაში გაზრდილი, მასთანვე ქრისტიანი. მე ბერებთან არაფერი საქმე მაქვს. ამ გარემოებამ მეტათ დიდი განხეთქილება დაბადა, განხეთქილებას საუბარიც მოჰყვა და უკანასკნელ დიდებულთა შორის რჩევა იქმნა შესახებ სომეხთ და ქართველთ სარწმუნოების ზოგიერთ კითხვების სინამდვილეზე. რჩევაზე დაადგინეს შემდეგი: სომეხნი — სომეხეთიდან მოუწოდებენ მსწავლულთ ბერებს, ქართველნი — ქართველთ, — მეფის და დიდებულთა თანადასწრებით ესენი სჯულის კითხვების გამო საუბარს გამართავენ და ვინც ვის დაუყოფს პირს, მაშინ ის სჯული გამტეუნდება და გამტეუნებულნი უნდა პირველს შეუერთდნენ. ასე-

თის მოხერხებით უნდოდან ერთმანერთის დაკავშირება. მოხდა საუბარი, კითხვების ახსნა და დაბოლოვებს შემდეგით, რომელ შემდეგსაც უნდა მიეცა დასკვნა და მხილება მათის საუბრისთვის. საქმე ისე დატრიალდა, რომ უკანასკნელ მხარგრძელ ფაქარიამ ისურვა მართლმადიდებელ ეკლესიისადმი მიკედლება და ივანე-კი დაშთა ისევ ისე, როგორც იყო, რადგანაც მან კამათს არ მიატოვია უურადლება. აი სწორეთ, ამ გამოჩენილ სარდლების მამა იყო სარგის თმოგველი, რომელმაც თავის დროის კვალათ დასწერა წიგნი „დიდარანი“.

სარგის თმოგველი ეკუთვნის ქართველს შთამომავლობას, ამით წინაპარნი საქართველოში ამადლებულან მეოერთმეტე საუკუნეში, ბაგრატ მეოთხის დროს, შემდეგ და შემდეგ ეს გვამნი ისე განძლიერდენ და ისეთის წარმატებით აღმოსწნდნენ, რომ გიორგი მეფის დროს მათ საქართველოს სამეფო ასპარეზზე დაიჭირეს შესამჩნევი ადგილი. დავით აღმაშენებლის ჟამს ესენი ხშირათ დადიოდნენ საქართველოს სამხრეთს ადგილებში და ბეჭითად აღევნებდნენ თვალ-უურს. ამათ მხნეობას ჯეროვანი უურადლება მიატოვია დავით აღმაშენებელმა, ერთს თმოგველთაგანს უბოძა ჭავჭავთში თმოგვის უფროსობა — ერისთავობის მინაგვარი, ანუ თავადის შვილობა და სამეფო გამგეობის ასპარეზზედაც მიაწიჭა დიდთ უზიარატესობა. სარგის თმოგველი დაიბადა ჭავჭავთში, ვარძიის მონასტრის ახლოს, სოფელს თმოგვს.

სარგის თმოგველის დაბადების დრო ჩვენს ისტორიაში არა სჩანს, არ სჩანს აგრეთვე ის, თუ ამ გვამმა სად მიიღო თავის დროის შესაფერი სწავლა-განათლება. ჩვენის ისტორიის თქმით სარგის თმოგველი უოფილა შთამომავალი „ხელგრძელის“; გვარის, შემდეგ დროში „ხელგრძელი“ გადაკეთებულ იქმნა „მხარგრძელათ“, მხარგრძელობა ამათ მიიღეს თამარ მეფის დროს. შემდეგ საუკუნოებში მათ გვარს ვითომც თან დაერთო — არუთაშვილი, რადგანაც ერთ ამათ გვარის წევრთაგანის სახელი არღუთა უოფილა. XII საუკუნის გამოჩენილ სარგის თმოგველთა გვარი — მხარგრძელია, ესენი შთამომავლობით ქართველნი არიან, ხოლო როგორც ზემოთაც

ვთქვით, ამათი წინაპარნი, ეკკლესიის განუოფის დროს, ძველ ქართველთ ეკკლესიის წეს-რიგზე დაშთენ, ამათ არ იცნეს უკანასკნელი კრების გარდაწვევტილება, ამათ კვალათვე ერთობ დიდი რიცხვი დარჩა ქართველთა ძველ ეკკლესიის წეს-რიგზე, ამის მეოხებით იგინი მოემწევნენ ჰოსიანთ ეკკლესიის საბრძანებელში და ამიტომ ქართველნი იწოდნენ სომეხათ, ანუ ჰოსიანათ. ეს შემთხვევა ქართველთ შორის უფრო სამხრეთ საქართველოსკენ მოხდა, რადგანაც საქართველოს სამხრეთი ნაწილი ახლოს სძევს სომხეთზე, თითქმის ზედ არის მიკრული. ასეთმა გარემოებამ დიდი ზე-გავლენა იქონია სამხრეთ საქართველოს ქართველებზე, ესენი მიზიდულ იქმნენ სრულიად უნებლიეთ და მუამიტობით. ასეთსავე გარემოებაში მოთავსდა კახეთიც, მეცხრე საუკუნეში, ნანა დედოფალმა შემოეკავშირა კახელნი ქართველთ ეკკლესიას, თორემ დღეს მთლად კახელ-ქართველიც სომხათ იქმნებოდნენ წოდებულნი.

შესანიშნავ მხარგრძელთა გვართა წევრთა საქმეც ასეთსავე ზირობებში იყო მოთავსებული, ამიტომ ჩვენი მატიაზე მათ სომეხს უწოდებს, ეს არ არის სწორე. ამის შესახებ ზოგი რეისტორიენიც ასევე აცხადებენ ხოლმე. მაინც ამ შესანიშნავ გვარის არსებობის საქმე მეცამეტე საუკუნის პირველს რიცხვებში ჰქრება, ეს გვარი მთლად მოისპო იმ დროს ისე, რომ ერთი წევრიც არ დაშთა მათის შთამომავლობისა. ასე, რომ დღევანდელ მხარგრძელთა არდუთა-შვიდეზთან მათ არაფერი ნათესავობა აქვსთ, ზოგნი უბრალოთ ხარჯამენ ამას და დღევანდელ არდუთაშვილებს XII საუკუნის ცნობილ გვარის წევრთა მოდგმას აწერენ. ამათში საერთო სრულებით არაფერია, XII საუკუნის მხარგრძელთა ნათესავთაგანი არავინ არის. დღევანდელი მხარგრძელ არდუთაშვილები არიან შთამომავალნი მონგოლების ერთ-ერთ ნოინის, ანუ არდუნის, ჩვენი მატიაზეც ასე მოიხსენებს. ხოლო ერთ ამათგანი საქართველოში დაშთენილა, შესანიშნავი მხედარი ეოფილა, ხელგრძელი და შვიდდოსან-მეომარი, რომელიც შემდეგ დროში ქართველთა წინაშე დიდის ერთგულებით აღმოჩენილა, მას უდგწია საწინააღმდეგოთ თვით მონგოლების წინაშეც, ამიტომ მეფეთაგან მას ებოძა თავადისშვილობა და გვა-

რათ მხარგძელი. საოცარი აქ ის არის, რომ ეს არღუნის შთამომავალი სამხრეთ საქართველოსაკენ ცხოვრებდა, უფრო-კი სომხეთში და ამიტომ იგი სომხის ეპკელისასთან იქმნა დაკავშირებული;— დღევანდელი არღუთისკი — დოღგორუეკოვები ამათი შთამომავალნი განღავან და არა მეთორმეტე საუკუნის ცნობილის გვარის მხარგძელებისა. სიტყვა სომეხი წარმოსდგა ქართულის სიტყვა „სამხრეთიდან“.

სარგის თმოგველს — „ქართლის ცხოვრება“ მეცნიერ კაცთ ასახელებს, სიბრძნის მოუვარეთ. ამის სახელი „ქართლის ცხოვრებაში“ სპასალარობით ჰირველათ მოიხსენება გიორგი მესამის მეფობის აღწერაში ასე: „და დაუტოვა ივანე ორბელი მანდატურთ უხუცესი, თანაშემწეობითა ამირ-სპასალარისა სარგის მხარგრძელისათა და სხვათა თემისა დიდებულთა აზნაურთა“.

საქართველოს ერში თემის მცხოვრებთ შორის აზნაურებს აზნაურობა იმ სახით არ ეკავათ ხელში, როგორც ბარის ქართველთა შორის. მთიელ ხალხში აზნაურები ერისთავის კვალათ განაკებდნენ, იგინი იუვნენ აზნაურნი — ერისთავნი და სხვა არაფერი. აზნაური მთაში იყო ერისთავი. შემდეგ-კი სხვა სახე მიიღო აზნაურობამ, თითქმის იგივე, რაც ბარის ხალხში, ეს მთის ხალხმა ვერ შეიწყნარა, ამათ გამოსდევნეს მებატონე აზნაურები მთიდან და თემის გამგეობა უზრუნველ ჰქუეს. თემის ხალხზე ქართველ მეფეების სპასლარებს დიდი გავლენა ჰქონდათ და ნამეტურ ფაქარიას და ივანეს, იშვიათად, რომ ამათ მსგავსი ვინმე ვჰყოფოთ ჩვენს ისტორიაში, თუმც შესანიშნავ გვამთა რიცხვიც არ არის მდირე, სარგის თმოგველს უკავია დიდი ადგილი. თამარ მეფის ისტორიაში აი რა გვარად აღგვიწერენ: — „თამარ მეფემ გააჩინა ამირ-სპასლარი, სარგის მხარგრძელი, კაცი გვარიანი, და აღზრდილი ღაშქრობათა შინა და ჭაბუკობათა, და უბოძა ღორი სათავადო, და სამთავრო სომხითსა შინა, და წუადობა ჰყო ძესაცა მისისა ფაქარიას, ესე ფაქარია და ივანე მხარგრძელის ძენი, დაღაცა თუ მეფეთათვის ერთგულნი იუვნენ და დიდათ გამოცდილნი ღაშქრობათა შინა, კანნი სახელოვანნი, არამედ სჯულითა სომეხნი იუვნეს. ესე იოანე წერილთა ზედ-მიწევნით მეცნიერ იყო, რომ-

ღისთვისაც გულის-ხმა ჰყო სიმაღლეს სჯულის თვისისა, ნათელი
იღო და იქმნა ჭეშმარიტ ქრისტიანე, რომელი ჭეშმორე სიტყვა მან
საცნაურ ჰყო: დაღოცვითა და ითაყვანა დარბაზის უმაღ უმცროსი
შვილი მისი იოანე და გააჩინა და უბოძა ჭიაბერს მანდატურს უხუ-
ცესობა და მისცა არგანი ოქროსა ხელთა მისთა და შთააცვეს საკარ-
მანგი ტანსა მისსა და დასვეს სელებითა ოქროჭედილებითა, რომელ-
ნიმე მარჯვენით მისსა, და რომელნიმე მარცხენით, კვაღათ უბოძა
მეჭურჭლეთ უხუცესობა დიდ გვარიანსა კაცსა—კახაბერსა ვარდანის-
ძესა, და მსახურთ უხუცესობა ვარდან დადიანსა, და ჩურჩერანობა
მარუშიანსა ძესა ჩურჩერახისსა, ვინაცა მათ ორთავე მამა მოხუცე-
ბუდი იყო და დასდგა პატივი მამას მათსა და დასხნა სასწაულისა
და მისცა ამილახრობა გამრეკელსა თორელსა, რომელნი შემდგომად
სარგის მხარგრძელისა—ამირსპასალარად იქმნა. *

სარგის თმოგველის ვინაობის შესახებ ბევრნაირათ შეიძლება
ფიქროთ, რადგანაც ჩვენი ისტორია ხშირათ სცდება გვარ-ტო-
მობის და სარწმუნოების გარჩევას და განთვისებაში, მაგალითებრ:
ძველს ჩვენს მემკვიდრეთ ქართველთ მართლ ისინი სწამთ, ვინც
მეოთხე მსოფლიო კრების გარდაწვევტილებას, აღიარებდნენ.
ვინც ამის წინააღმდეგი იყო, ის ქართველთ არ სწამდათ. ზემოთაც
ვსთქვით და აქაც ვიტყვით, რომ საქართველოში ერთობ დიდი რიცხ-
ვი დარჩა ქართველთ ძველს სარწმუნოებაზე, ესენი მეოთხე მსოფ-
ლიო კრებას არ მიეკარნენ, ამიტომ მოემწყვდნენ ჭაოსიანო ეკლე-
სიის გაფლენის ქვეშ, ამის მეოხებით უკანასკნელ ესენი ქართველთ
გვარ ტომობისაგანაც განთვისდნენ, თვით კახეთიც-კი ამ სარწმუნოე-
ბას აღიარებდა. მეცხრე საუკუნეში იქმნენ დაკავშირებული უკანასკ-
ნელ მსოფლიო კრების გარდაწვევტილებასზე. ასე რომ სარგის თმო-
გველი, სომხათ წოდებული, არის მხოლოდ სარწმუნოებით სომეხი
და გვარ-ტომობით-კი ქართველი, მაგრამ ჟამთა ვითარებამ და ეკლ-
ესიამ იგინი სრულიად განთვისა ქართველთაგან, გარდაქმნა სხვა
ტომის და მოდგმის მომდევრათ. დღეს სარგის თმოგველს და
მისს შვილებს უბრალოდ აღიარებენ ჭაოსიანათ, იგინი ნამდვილ

ქართველ ტომის იუვენ, მხოლოდ სარწმუნოება ეკავათ ძველი და წესიცა; — ნიშნები ამისა დღესაც დიდია ჩვენში.

ცხადათ სჩანს სარგის თმოგველის და მის თანამედროვე ქართველთ ცხოვრებიდან, რომ იმ დროის თავადები არ გვანებულან დღევანდელ თავადებს. მაშინდელი თავადი იყო რომელიმე კუთხის ერისთავი, გამგებელი, მასთანვე წინამძღვარი, ამას გარდა იგი უნდა უოფილიუოს მწიგნობარი კაცი, მცოდნე იმ დროის საბერძნეთის ძველი და ახალი მეცნიერების, საქართველოს ისტორიის, სხვა-და-სხვა ენების მცოდნე, ძველი ფილოსოფიის და მასთანვე სამეფოს და ერის ერთგულიც. ვისაც ეველა ეს ღირსებითი მხარეები აკლდა და არ ჰქონდა, ის არაფერი იყო და არც სახელოვნება, ეს რომ ასე არ უოფილიუო, დარწმუნებული უნდა ვიუვნეთ, რომ მაშინ საქართველოს სამეფო ვერ აღვიდოდა იმ ძლიერების წერტილზე, სადამდისაც იგი აღვიდა, რომ მის გამგეთ უმაღლეს თავადისშვილებს სსენებული ღირსება ჰქალებოდათ, მათ არ ჰქონოდათ სასეში თანამემამულეთა წინ-სეღის და წარმატების ნატრა. ვისაც-გი ვხედავთ ჩვენს ძველს ისტორიებში აღწერილებს, ეველა ისინი არიან ქვეენის კაცები, შრომის და ერის სიეგარულით განსეეტაკებულნი, საუოველთაოდ საქართველოს სამეფოს ბედნიერების მეძიებულნი. სწორეთ ასეთსავე დასს ეკუთვნის სარგის თმოგველი, ზაქარია გამრეკელი და მრავალნიც იმ დროის სხვა გვამნი ქართველთა.

ჩვენდა საუბედუროდ, ამ ბედნიერებამ დიდისნს ვერ გასტანა ქართველთ შორის. თამარ მეფის შემდეგის დროებიდამ სამეფო საქმეების ძალამ სხვაფერ იწუო მიმდინარეობა. ქართველთ სწამდათ საკვირველმოქმეება, თვის ბერებთა სიწმინდე, უმანკოება, ეკკლესიათა შენების ღვთიური მნიშვნელობა, ეველა ქართველს თავის თავი მაღლის შვილათ მიაჩნდა, ეველა ცხოვნების გზაზე იდგა, ეველა სულის საქმის გზაზე იყო დამდგარი, ეველა იმიერ სოფლის საქმის დრტუინვას ემსახურებოდა, ეველას თავის საუკუნო ცხოვნების საქმე ენატრებოდა... მაღე მტერთა იწუეს ჩვენს სამშობლოზე შემოსევა, თავ-დასხმა, ქართველთ შეწუხება და ათასნაირი უბედურებანი, რასაც ჩვენ ვერ მოვსთვლით. საქმე ისე მოიმართა,

რომ ბევრმა იწეეს მტრის მეგობრობა, ესენც ემხრობოდნენ ადვილად მტერს და საჩუქრებისა და ხალათების მეოხებით მტერს ყოველნაირ დახმარებას აძლევდნენ, მეუფეებს აღარ ეპოებოდნენ, რაც სურდათ მას შერებოდნენ, ასეთი წოდების გამრავლება იყო ჩვენი სამშობლოს დაღუპვა და დანადგება. ასეთ გვამთაგან შორს მდგარან მხარგრძელნი და გამრეკელნი და ამიტომ ესენი ჩვენს ისტორიაში დიდის დიდებით ბრწყინვენ. ნამეტურ ზაქარია გამრეკელი, მიწის მკელი თუ ღომი. ზოგნი უწეიან, რომ გამრეკელნი ძველათ მხარგრძელათაც იწოდებოდნენ.

როგორც სჩანს, სარგისს მუდმივი ცხოვრება თმოგვში ჰქონია, მიტომატ უწოდებიათ თმოგველი. ამის შედეგები-კი ასე არ იწოდებიან. სარგის თმოგველის სიკვდილის შემდეგ თმოგვში სრულათ მოისპო ამ გვარის წევრთა მეუფეობისა, სარგისის ძენი ღორის მთავრებათ იქმნენ დანიშნული და თმოგვის გამკეთ, სარგისის მაგიერ, ვარამისძე იქმნა დადგენილი.

სარგის თმოგველს დიდი შრომა მიუძღვის დასავლეთ საქართველოს გამაგრებაზე, ამ მხრის მოსამზღვრეთ მუსლიმანთა აღაგებაზე. ნამეტურ ამას გაუმაგრებიათ კარი და მის ქართველნი ბრძოლაში; ამის შრომას „ქართლის ცხოვრება“ დიდის პატივით გარდმოგვცემს, ნამეტურ მისი გარდაცვალება დიდის მგლოვიარებით არის მორთული. კარგათ სჩანს, რომ სარგის თმოგველს დიდათ ჰქვარებია მესხნი. მესხეთის ყველა საგმირო შემთხვევებში სარგის თმოგველი მთიებათ სჩანს. ამ გვამის მოღვაწეობის შესახებ არამც თუ მარტოთ ჩვენი მეისტორიენი მოგვითხრობენ რამეს, არამედ იმ დროის სომხის და ვიზანტიის მწერლებიც. განსვენებულის დ. ბაქრაძის სიტყვით, სარგის თმოგველის საფლავი დღევანდლამდის შენახულა მათს საკუთარ სოფელს თმოგვშიო. — თმოგვი დღესაც ვარძიის ახლო სძევს, დღეს იქ თათრები სცხოვრებენ.

ჩვენ აქ დაჟინებით არ დავიწეებთ სარგის თმოგველის განდიდებას, იმ დროის დიდებულთა წოდება ხამი არ იყო რიგიან მამულისშვილების წარმოშობას, მაშინ ბედნიერის ქართველთ შვილე-

ბით სავსე იყო საქართველო; ამ აღსავსებამ დაბადა ქართველებში წინ-სვლის ნატვრა, ქაღილი. რიგიან გვამთა მეოხებით ქართველებმა წინ-სვლა იწყეს. ქართველ ერში წინ წავიდა მწიგნობრობის სიუყარული, ტრფიალება და მის აღორძინება. მაშინ თავად-აზნაურობას როდი ჰქონდა მითვისებული უცხო, გარეგანი სახე და მედიდურება, მაშინ ამათ თავიანთ თავი მოწინავე პირებათ სწამდათ, ამიტომ უველა საქმეშიაც ფრთხილნი იყვნენ და შემცნებულნი, საერთოდ უველას მოუყარე და უველასაც იგინი უყვარდათ. ამათის წაქეზებით იმ დროის გლეხთა შორის გავრცელდა ბევრი რამ ცოდნანი.

ქართველთა გლეხებმა ჟერეთ XI საუკ. საქართველოში დახსნეს სახნის ქარხანები, სამთლის, ზეთის. გაფართოვდა მათში მიწის-მზომელობა, მეშანდლობა, ფეიქრობა, ყაზაზობა, ხარატობა, მხატვრობა, ზეინკალობა, გზის მკეთებლობა, ტინი-კლდეების ნგრევის ოსტატობა, არხების გაყვანა, დიდი რუების, ციხეების კეთება ოსტატურათ, კოშკების, გალავნების, მონასტრების და ეკლესიების. ეკლესიების გუმბათების კეთება ვიზანტიის ეკლესიის ტიპისაგან განსხვავდა, მან თავის საკუთარი სახე მიიღო; ამ განთვისებამ მალე მხატვრობაშიც იჩინა თავი და საქართველოში გაჩნდნენ მხატვრები. რომელნიც სრულიად განთავისუფლებულნი იყვნენ საბერძნეთის მხატვართა ზე-გავლენისაგან, უველა ამაებთან წინ წავიდა ერთად ექიმობაც, დოსტაქრობა, ქართულს ენაზე „კარაბადინების“ თარგმნა: ამ დროს ითარგმნა არაბულის ენაიდან ვრცელი „კარაბადინი“ ვიღაც ზოჯა უოფილის მიერ თამარ მეფის ბრძანებით. მევენახობა, მეურნეობა და საქონლის მოვლის და გამრავლების მნიშვნელობა და შნოც გამორკვეულ ჰქონიათ იმ დროის ქართველთ; უველა ამა საქმეთა წარმატების მნიშვნელობის შედგომ მათთვის დაფარული არ უოფილა.

უველა ამ წარმატებასთან ერთად დიდი ღირსება ჰქონდათ კიდევ იმ დროის ქართველთა გლეხებს, მაგალითებრ: „იმერთა და ამერთა მოყმეთასა, რომელი ხმა იყო ძველათგან გოლიათთა და ჰაბუკთა ომად, რომელთა ზედა მოვიდოდის სიმწვავენი დამკვეთებელნი ისართანი, მფეთებელნი ხრმალთანი, და

მხეთქებელნი ოროლოთანი“ და სხვანი. უკელა ეს იყო გლეხთა შორის გავრცელებული მიტომ, რადგანაც იგინიც იუენენ ფხიზელნი, მკაცრი შიშობელნი თვის ჰირად უფლებათა. რასაც იგინი დიდებულთა შორის ხელაზღნენ, იმასვე მისდევდნენ თვითონ და ისევე ირაზმებოდნენ, თვით დიდებულთაც კარგათ ესმოდათ, ესენიც ცხადათ ამხნევდნენ იმ ვითარებას და იმასაც, რომ თუ ქართველთ შორის მტკიცე ერთობა არ იქმნება დამუარებული, თუ დიდსა და ჰატარას შუა გამცნებული სიუვარული არ იქმნებოდა აღფრთოვანებული, უამისოთ ქართველი არ დარჩებოდა და მტერთაგან განადგურდებოდა. ქვეყნის ავი და კაი საქმეების ვითარება კარგათ ესმოდათ მათ და ამიტომაც საუოველთაოდ და უველგან შესმენილის წესდებით მოქმედებდნენ და ისე იფარავდნენ საქართველოს. როგორც სჩანს, სწორეთ ერთ ასეთ შესმენილ გვამთაგანი უოფილა სარგის თმოგველი, იგივე მხარგრძელათაც წოდებული და ძველათ-კი ვითომც არღუთაშვილები!

მაშინდელ ქართველთ დიდებულთა შორის ერთგულება, გლეხთა შორის დიადობა, სამეფოს ბედნიერების ნატვრა და ქართველთ ტომის დღეგრძელობა უფრო იმიტომ იყო გავრცელებული, რადგანაც იმ დროის ქართველთ დიდებულებთ შორის დიდათ იყო გავრცელებული მწიგნობრობა. მათ შესწავლილი ჰქონდათ უმაღლესათ უველა სამეცნიერო და ფილოსოფიური კითხვები, რასაც-კი საბერძნეთში, ან საქართველოს სასწავლებლებში ასწავლიდნენ. ამას გარდა იცოდნენ სხვაც ბევრი რამ სამხედრო და საერო ცოდნანი, მათ დიდათ სწამდათ მაღალი ზნეობა, ნამუსი, კაცთა შებრალება, გლახაკთ მწეობა, ღვთის და ეკკლესიის უზომო ჰატევისცემა, რასაც თან სდევდა უოველთვის დიდი ქრისტიანობრივი კრძალულება, ნამეტურ განდგეილური მიმართულება; ის გვარი უბედურათ ითვლებოდა, რომელ თავადის გვარიდანაც ერთ-ერთი გვარის წევრი ბერათ არ შეიმოსებოდა, ამიერ სოფლის ცხოვრების სანაცვლოთ მწიგნობრობას და სამღთო საქმეს არ მიეცემოდა. ეს ლტოლვა იყო, რომ მაშინ უველა უმაღლესის გვარიდგან თითო და ორ-ორი წევრნიც-კი მიდიოდნენ ბერათ და მით სულიერს სამსახურს ეძლეოდნენ. იცოდ-

ნეენ აგრეთვე, რომ სამეფოში გლახაკთ მწეობა შეფუებთა წინაშე პირველს დარგზე უნდა მდგარიყოს, ამიტომ ყოველი იმ დროის ქართველთ მწერალთაგანი, სასულიერო უმაღლესი პირი თუ დიდებულითაგანი საყოველთაოდ გლახაკთ მწეობას ამუდარებდნენ ქართველ მეფეებს, მაგალითებრ: როგორც ევედრებიან თამარ მეფეს შოთა რუსთაველი, შავთელი, ჩახრუხაძე და ზოგიერთ მღვდელ-მთავრებიც. ასეთ აზროვნების გვამთა დასს ეკუთვნის სარგის თმოგველიც, რომელსაც თავის ნიჭიერების სამახსოვროთ და იმ დროის ქართველთ სამეფოს სადიადოთ დაუწერია მოთხრობა „დილარიანი“, რომელ მოთხრობაც იმავე დროსვე გამხდარა დაწერილებით ცნობილი თვით თამარ მეფის წინაშე და მასთან მთელს ქართველობასაც სიამოვნებით გაუცვნია იგი.

ამ მოთხრობას და სარგის თმოგველს თავის დროის ქართველებზე დიდი ზე-გავლენა მოუხდენიათ, მოთხრობისთვის ყურადღება მიუქცევია თვით მეფესაც, დიდებულითა და მცირებულითაც, მწიგნობრებთა შორის ცნობილ გამხდარა და მასთანვე საქებად, რადგანაც ამ მოთხრობას უკვდავი რუსთაველიც მოიხსენებს ასე: „დილარკე—სარგის თმოგველსა, მას ენა დაუშრომელსა.“ დიდებული რუსთაველის სიტყვიდგან სჩანს, რომ „დილარიანი“ დირსეული ნაწარმოები უნდა ყოფილიყოს, თორემ „ვეფხვის ტყუასნის“ დამწერი არ იტყოდა: რომ სარგისი ენა დაუშრომელია და მან „დილარიანი“ დასწერათ. სჩანს, რომ ამ უცნობი მოთხრობის კითხვა თვით უკვდავს შოთა რუსთაველსაც ჰყვარებია, სჩანს მის წინაშე ეს მოთხრობა დიდის მნიშვნელობით აღმოჩენილა, რომ რუსთაველსაც დირსი გაუხდია მის სახელისთვის უკვდავ „ვეფხვის-ტყუასნის“ ბოლოში შთასაწერათ. „დილარიანის“ მნიშვნელობა, რომ საკმარისის ზომით არ ყოფილიყოს აღორძინებული, უამისოთ არა მგონია, რომ მისთვის შესანიშნავს „ვეფხვის-ტყუასანში“ შოთა რუსთაველს ადგილი დაეთმო და თავის მარგალიტის ბაგიდგან თუნდ შეიდიოდ სიტყვა ეთქვა.

სარგის თმოგველი რომ ნიჭიერებით უნდა ყოფილიყოს სავსე და ამ ნიჭიერების მაღალი ზე-გავლენა არც მის „დილარიანს“

უნდა ჰქცეობდა, ესა სჩანს ანტონ კათალიკოზის იამბიკოდამაც. ანტონ კათალიკოზი თავის იამბიკოს შენიშვნას სარგის თმოგველის ნიჭიერების და სიბრძნის შესახებ შოთა რუსთველის მოხსენებულს ცნობაზე აფუძნებს და თამამათ ამბობს შემდეგს.

„სარგის ესეცა შოთაებრ არს კაცი,
სიბრძნის მოყვარე, ფილოსოფოს გამომთქმელ,
ორატორ მშენიერ, პიიტოკოს საქებელ,
თვით შოთა იტყვის „დილარგეთს“ უქია მას,
საქებ არს ესე, თქმულთა მათთვის მიხეზთა“.

ვფიქრობ, რომ ანტონ კათალიკოზს სარგის თმოგველის და მის „დილარიანის“ შესახებ შოთა რუსთველის ცნობებს გარდა სხვა ცნობებიც უნდა ჰქონოდა რამე, რაც „დილარიანს“ და მის დამწერს ღირსად ხდიდა „წუობილ-სიტყუაობაში“ ჩართვისა და ქებისას, თორემ უამისოთ ეს მღვდელ-მთავარი მას არაოდეს არ აქებდა, რადგანაც იგი იყო მკაცრი მეძიებელი ქრისტიანობისათვის, ქრისტიანობისთვის იგი უკვდავს შოთა რუსთველსაც-კი ჰკიცხავს „წუობილ-სიტყუაობაში“ და თამამათ ამბობს, რომ „შოთა ამათ დაშვარა“. მაშ აბა სარგის თმოგველზე რაღას იტყოდა ფარსაცს, მისთვის სულ მცირე ცნობაც კმაროდა გმობის და ძაგებისთვის. ძველი მწერლების, შოთა რუსთველის სიტყვით და ანტონ კათალიკოზის იამბიკოს ცნობით სარგის თმოგველი უოფილა ბრძენ კაცი, ფილოსოფი, პიიტოკისი, მშენიერ გამომთქმელ, რომელსაც დაუწერია მოთხრობა „დილარიანი“, რაც იმ დროის ბრძენ ქართველთაც უქიათ.

რა იყო ეს მოთხრობა, როდის დასწერა სარგის თმოგველმა, სად და რაზე?—ამის ჩვენ კარგათ არა ვიცით-რა. არის-კი მოხსენებულად ერთი ცნობა ჩახრუხადის ღექსში, რომელიც შეეხება სარგის თმოგველს და მის „დილარიანს“.—

„მოუბარისა, მის მღუღარისა,
დილარისაგან აღუფოთებულად“.

ჩახრუხადის მოხსენებიდან სჩანს, რომ „დილარიანს“ თამარ მეფე აღუშფოთებია! ამ აზრს ზოგი ძველი მწერალნიც ამბო-

ბენ ექვ გარეშე, რომ სარგის თმოგველისაგან მდულარებით მო-
თხრობილმა „დილარიანმა“ სკმარისათ აღაშფოთა თამარ დედოფა-
ლიო. რა იყო ამ მოთხრობაში აღწერილი და განმარტული, რომ
მან აღაშფოთა თვით თამარ მეფეც?—ჩანსუხსამის ცნობა თუ მართა-
ლია და თამარ მეფე სარგის თმოგველის „დილარიანმა“ აღაშფო-
თა, უნდა ვიფიქროთ მას, რომ იგი აღაშფოთება არ უნდა იყოს
უმნიშვნელო, ჩვენს ისტორიაში მას ფართო ადგილი უნდა დაეთ-
მოს, რადგანაც ასეთი საქმის და წიგნის დაწერა სარგის თმოგვე-
ლისაგან გვირგვინოსან მეფის წინაშე ადვილი საქმე არ იქმნებოდა.
მსოფლოთ ამ წიგნის დაწერას და მის ისტორიას კარგათ გაცნობა
უნდა, დაახლოვებით გამოჩვენება.

კარგათ არ სჩანს, თუ სარგის თმოგველის „დილარიანი“ რას
შეიცავდა, რა იყო მასში აღწერილი, რა გახდა თამარის აღსაშფო-
თებლათ, მთელი წიგნი, წიგნის ერთი რომელიმე ადგილი, ცნობა
თუ ან სხვა რამ. ამის გაცნობით ნათლათ შეიძლება გაირკვეს იმ
დროის ქართველთ სამეფოს მართლმსაჯულებითი მხარეები, მასთან ზი-
როვნული, იურიდიული, ზნეობრივიც და სარწმუნოებრივიც. ჩვენში
ჟერ-ჟერობით ბევრი რამ არის გაურკვეველი და ამ გაურკვეველობას
უფრო რევს ის გარემოება, რომ ჩვენი ძველნი მკვლევარნი სულ
სხვა და სხვა ნაირათ ხსნიან ცნობებს და სხვა და სხვა ნაირათ ასხვა-
ფერებენ ისტორიულს საბუთებს. ვფიქრობთ, რომ „დილარიანს“
რომ თამარ მეფე აღაშფოთებინა, გვირგვინოსან მეფის აღაშფოთება
დაფარულათ არ დაშთებოდა, მას ხალხიც შეიტყუებდა და მით უმე-
ტეს ქართველ მწიგნობრები და მწიგნობრებთ შორის გამოჩენილი
შოთა რუსთაველიც. უამისობა არ შეიძლებოდა; ამ აღაშფოთების
მოხდენის შემდეგ მე არა მკონია, რომ რუსთაველს „დილარიანი“
ასე თამამათ მოეხსენა „ვეფხისტის ტეფოსანში“.

„დილარგეთ—სარგის თმოგველსა, მას ღნა დაუშრომელსა“.

ასეაქა საქმეა, რომ მეფის აღაშფოთება შოთა რუსთაველის-
თვის არ იქმნებოდა უმნიშვნელო, იგი მას დიდის მნიშვნელობით
შეხედავდა. მეფის წინაშე აღაშფოთარ წიგნის შესახებ ვერას იტ-

ჟოდა, ვერ გაბედავდა. ასე რომ ამ წიგნის ისტორიას ჩვენ ცალ-მხრით ვემორჩილებით. ვსწერთ იმას, რაც ვიცით მის შესახებ, მაგრამ ჩვენ-კი არას უმატებთ, ჩვენს დასკვნას არას გაძლევთ. შოთა რუსთაველის და ჩახრუხაძის თქმით სჩანს, რომ სარგის თმოგველს „დიღარიანი“ ზემოხსენებულ პირთა ნაწერების წინეთ უნდა დაეწეროს, უკეთ რომ ვსთქვათ, უფრო მოსე ხონელის დროს, რადგანაც სარგის თმოგველი იმდენათ თამარ მეფის დროის პირათ არ იგულისხმება, რამდენიც მის მამა-პაპის.

„ვეფხისტყაოსნის“ გაგრძელების დამწერი, ნანუჩა ციციშვილი, თუ სხვა გინმე აღმწერი, ვისაც-კი დაუწერია „ვეფხისტყაოსნის“ გაგრძელება და რომელ დამატებაც 1880 წ. „ივერიაში“ დაიბეჭდა, — ერთ აღაგას „დიღარიანის“ შესახებ აი რა ტაეპია მოუვანილი.

„ეს ამბავი დარჩომოდა სარგის ლექსთა შეუწყობლად, აკრევ თმოგვი თმოგველთაგან შესავლითურთ დარჩა ობლად, ესე სიტყვა მოახსენეს, ვინ სჩანს გმირთა რაზმთა მწყობლად, და მიბრძანა: თუ ლექსად თქვიო, მკვერ ქართულად დაუშრომლად“.

რას მოასწავებს ეს ტაეპი სარგის თმოგველის შესახებ, რა გამოიხატება აქ, მკითხველი თვით მიხვდება მას, იგი ჩემს ახსნას და განმარტებას არ საჭიროებს; — ის-კი სჩანს, რომ ხსენებულს ტაეპს „ვეფხისტყაოსნითან“ და სარგის თმოგველის „დიღარიანთან“ არაფერი კავშირი უნდა ჰქონდეს. მცირეთ ახსნა რომ გაუკეთოთ ამ ტაეპს, მაშინ გამოიხატება შემდეგი: ეს ამბავი, რომელიც მე ნანუჩა ციციშვილმა გავლექსეო, სარგის თმოგველს შეუწყობლად, გაულექსავად დაშთენოდაო, ამის ამბავი თამარ მეფეს მოახსენეს, მან მე მიბრძანა და მეც მის ბრძანებით გავლექსე მკვერ ქართულითა. მაგრამ საიდან სადა, წმიდა საბა, აქ უველაფერი არეულ-დარეულაი: „დიღარიანი“, შოთა რუსთაველი, მის გაგრძელება და სარგის თმოგველი!

როგორც სჩანს ძველი ცნობების და ლექსებიდან, „დიღარიანი“ პროზათ უნდა იყოს ნაწერი, იქმნება შიგა და შიგ, აქა-იქ, ლექსებიც ჰქონდა, შემოკლებულნი, გმირებთა მარტივით დასახსნია-

თებლად, აზრთა მკვირცხლათ გამოსახატავათ, ხოლო მთელი „დილარიანი“ კი ლექსათ არ შეიძლებოდა რომ უოფილიყო დაწერილი. ჩვენ უეჭვოთ გვწამს, რომ ეს სამი კარი „დილარიანის“ უნდა იყოს ნაშთი სარგის თმოგველის ნაწერის, მხოლოდ ამასაც დაჰყარგვია თავის ჰირველ-სახეობა, სხვა-და-სხვა გადამწერთაგან სრულიად გადაგვარებულა, რადგანაც ეს სამი კარი ძველათვე რაღაც ბედზედ ერთ გადამწერს „ამირან-დარეჯანიანის“ ბოლოზე მიუწერია და შემდეგ დროებში ეს ხელთ-ნაწერი ზოგი ერთ გადამწერთ „ამირან-დარეჯანიანი“ ჰგონებოდათ, და მიტომ შიგა და შიგ აქა-იქ მოსე ხონელის მოთხრობის გმირთა სახელებიც შთაუწერიათ. ორი მოთხრობის გმირთა სახელები აურევ-დაურევიათ ერთმანეთში; დღეს მკითხველს ეგონება, რომ ეს სამი კარი „ამირან-დარეჯანიანის“ გაგრძელებათ არის დაწერილი ვინმე სარგის თმოგველისაგან და არა „დილარიანი“. მაგალითებრ: ამ ნაშთის ჰირველი კარის ანუ XI კარის დასაწყისი ასე იწყება: — „ოღეს მეფესა ხაზართასა დაეპყრეს ყოველი ქვეყანა სიმხნითა და სიქველითა თვისითა, ყოველნი მონებდნენ, უძრწოდეს ყოველნივე გარემონი მეფენი, რომელნიც თვითოეულად აღწერილ არს სარგის თმოგველისაგან სიმხნენი და გოლიათობანი სიკბაუკისა მისისანი“.

ჩვენ არ უწეით, თუ ვის ვაკუთვნოთ ამ სიტყვებას დაწერა, თვით სარგის თმოგველს, თუ სხვას, გადამწერს, ვისაც შემდეგ გადაუწერია ეს სამი კარი და თავისით მიუწერია ეს მოხსენება ამ სამი კარისათვის. მე რომ ავხსნა განმარტებით, ეს არ არის საჭირო, ისევ ის სჯობია, რომ მკითხველი დააკვირდეს, შეხედოს ცნობას, გაიცნას „დილარიანის“ ამბებთა აღწერის წესდება, დააკვირდეს ენის წესს და მერე მან შეადგინოს თავისი დასკვნა ამის შესახებ. თვით მეთერთმეტე კარის დასაწყისიდან ცხადთა სჩანს, რომ ეს სამი კარი არის ნაწილი მხოლოდ რომელიმე მოთხრობისა. მაგალითებრ, მეთერთმეტე კარის დასაწყისი აი როგორ იწყება „ამას უსწორსა, დიდსა, ძლიერსა, მოწყალესა და სახელოვანსა ხელმწიფესა ეწვია სნეულება დიდი და გარდაიცვალა ამიერ სოფლით“.

აქხდათ სჩანს, რომ ხსენებულ წინადადების — „ამა უსწო-

როს“ და სხვათა სიტყვებით აღწერილს მეფის ცხოვრება ხსენებულ სიტყვების წინეთ უნდა იეოს აღწერილი, გაცნობილი და უკანასკნელ გარდაცვლილი კიდეც. თორემ ასე უცაბედათ მისი ასე დაწოება შეუძლებელი იქნებოდა, მეორე — ამასვე ასახუიებს ისიც, რომ ეს თავები არის მეთერთმეტე, მეთორმეტე და მეცამეტე, იქნება, „დილარიანის“ უკანასკნელი თავებიც არის, ვინ იცის. ამ ხელთნაწერს, ერთი გადამწერი შენიშნას აძლევს ასე — „ამ ჯიმშიერ ხელმწიფის ამბის დაწერა მოსე ხონელს არ ეკუთმნის, ეს მოუგონებია და ზედ მოუქორებია ვილაც ქრცხინვალელს კაცს, გადამწერს“. ვინ აუწყა ამ ჰირს ამის სიმტუხე, ცხადი საქმეა, რომ თვით მოსე ხონელის მოთხრობამ, რომელთანაც „დილარიანის“ ამ სამს კარს არაფერი კავშირი აქვს.

ჩვენ როგორც ვნახეთ, „ამირან-დარეჯანიანის“ ხელთნაწერის ბოლოს — მეთორმეტე კარის შემდეგ ადგილების ვარიანტთა მნიშვნელობა მივეცით და „ამირან-დარეჯანიანის“ ბოლოში მოვათავსეთ. მკითხველს მივეცით საშუალება, რომ მათ იქონიონ მხედველობა, დააკვირდნენ კითხვის დროს, შეუდარონ ეს დამატება „ამირან-დარეჯანიანის“ იმ ადგილებს, რომელნიც ერთი-მეორეს შეეხებიან და იგინი ერთ საგანთა აღწერასაც უნდა წარმოადგენდნენ. მკითხველი კარგათ მიხვდება და შეიტყობს, რომ მათ შორის არაფერი საერთო სუფევს, იგინი სულ სხვა და სხვა საგანთა აღწერას წარმოადგენენ, მხოლოდ აქა-იქ მოხსენებულია თითო-ოროჯა რამ სახელები და ცნობები, რომელნიც „ამირან-დარეჯანიანის“ სახელებს და ცნობებს წააგავს, ამას გარეშე მათში სხვა საერთო არაფერია, მიზეზი ის გასლდათ, რომ ეს ადგილები „ამირან-დარეჯანიანის“ ბოლოსაც დაჰბეჭდე, ამით ჩვენ შევიტუვეთ და დავინახეთ კარგათ, რომ ამ აღწერას და „ამირან-დარეჯანიანის“ აღწერათ ადგილებს შუა არაფერი კავშირი არსებობს ასე და ამ გვარათ, ერთი სხვა ნაწარმოებია და მეორე სხვა, მათში საერთო არაფერია.

ამიტომ ჩვენ ეს ადგილები ახალს „დილარიანსაც“ შეუდარეთ და შეუთანასწოროთ, რომელ „დილარიანიც“ მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგს აღუდგენია ცნობილს გვამს ჰეტრე

ღარაძეს. ჰეტრე ღარაძე ქართულს ძველს მწიგნობრობაში ზოგ ალაგას უარიბს უწოდებს თავის თავს და ზოგს წერილებში არტანუჯელათ მოიხსენებს, მაგალითებრ: — „არტანუჯელი ჰეტრე ღარაძე“ და უარიბათ-კი ღექსებში იწოდება უფრო, რადგანც მას უცხოობაში უოფნის დროს ბევრი ღექსებიც უწერია. მას დაუწერია ვრცელი ტომი ღექსების, ზოგი თვის და ზოგი სხვების, რომელ ღექსთა კრებულსაც „მრავალ ყვავილოვანი წალკოტი“ ეწოდება და რომელ ხელთ-ნაწერიც „წერა-კითხვის“ სამართველთს წიგნთ-საცავშიც ინახება. ამავე ჰირს ეკუთვნის გარდაკოება „ვეფხისტყაოსნის“, მაგალითებრ: „ვეფხისტყაოსნში“ ნახმარი — მომეცი მიჯნურთ შეტრფობა“, — მიჯნურთ მაგიერ ამას „კეთილი“ აქვს ნახმარი, ასევე შეუვსია და გადუკუებია საბა ორბელიანის ღექსიკონი, რომელთ ხელთ-ნაწერებიც დიმიტრი ბაქრაძეს აქვნდა ადრე, ეს წიგნები მას დასავლეთ საქართველოს ქართველ კათოლიკეებში მოეპოვნა, თვით ჰეტრე ღარაძის ხელით ნაწერი.

ჰეტრე ღარაძე, მეთვრამეტე საუკუნის ბოლოს, მეფე ერეკლეს კარზე „წიგნთ-საცავის“ გამკეთ უოფილა. ეს უოფილა ზედმიწევნით მცოდნე ძველის და ახლის ქართულის მწიგნობრობის, და მასთანვე უოფილა დიდი მესხიერების კაცი, ნიჭიერი და ნიმუშიც უფია თფილოსოფოს დავით რექტორის. ამის დროს ქართველთ სამეფო „წიგნთ-საცავში“ ინახებოდა ძლიერ ბევრი ძველი ქართული ხელთ-ნაწერი წიგნები, ბევრი მათში დიდათ იშვიათი ხელთ-ნაწერიც უოფილა; სხვათა შორის, აქ უოფილა შენასული XII საუკუნის ნაწარმოები „დიღარიანი“, რომლის ხელთ-ნაწერიც მაშინვე ერთობ იშვიათი იუო. ამ იშვიათ „დიღარიანის“ კითხვა ძრიელ ჰეყარებია ჰეტრე ღარაძეს, იგი თურმე ამ ხელთ-ნაწერს სშირათ კითხულობდა, ისე, რომ უკანასკნელ წიგნი მან ზეპირათაც-კი დაისსომა. მაშინ ამ წიგნის მთელს საქართველოში მხოლოთ ერთი სრული ხელთ-ნაწერი უოფილა დაშთენილი, ამ წიგნის კითხვა ბატონიშვილებსაც დიდათ ჰეყარებიათ. მაშინ უეყლამ კარგათ იცოდა, რომ ეს ხელთ-ნაწერი „დიღარიანი“ სარგის თმოგველისა იუო.

ზოგთაგან თქმულა ძველათვე, რომ ვითომც არც ის ხელთ-

ნაწერი იყო ძველი ხელთ-ნაწერი, ვითომც იგიც შემდეგ საუკუნოებში აღუდგენიათ სხვათა ქართველთა, ნიშნათ და სამახსოვროთ ძეგლის „დილარიანის“, ვითომც XII საუკ. „დილარიანი“ ძველთვე დაიკარგა ისე, რომ მის ნატამალიც არ დარჩაო. ეს ჩვენ არ გვჯერა, საეჭვოთ მიგვაჩნია. თუმცა ისიც ცნობილია, რომ იქმნება თამარ მეფის აღშფოთებამ დაუდო სამზღვარი ძეგლს „დილარიანს“ და მიტომ მოისპოვო, მაგრამ ჩვენ ეს არ გვჯერა, რადგანაც „დილარიანის“ არსებობის ცნობები XIII საუკუნიდანაც-კი სჩანს. ეჭვგარეშე ვამბობთ, რომ XV საუკ. „დილარიანი“ იყო ხელთ-ნაწერი ნამდვილის ძეგლის XII საუკ. „დილარიანის“. აქ ჩვენს საოცრათ ერთი ის შიოება, რომ საქართველოში ისე არც ერთი ძველი წიგნი არ გადიწერებოდა ხოლმე იშვიათად, როგორც „დილარიანი“ და „საჟანე გმირთა“. საოცარია ჭეშმარიტად ამ ძველ ხელთ-ნაწერთა საღხში გაუმრავლებლობა და ერთათ ერთობით დაშთენა! რატომ მოხდა ეს, რამ შემოთფარგლა ამ წიგნის ასეთი ბედი და გარემოება, რომ საქართველოში ქართველთაგან იგი არ გადიწერებოდა ისე მრავლად, როგორც სხვები. ალბათ მოთხრობა არ იყო ისრეთის შინაარსის, რომ მას უურადღება მიეპყრო სხვათა და სხვათა გადამწერთაგან. იქნება ღირსიც იყო გადაწერის და მრავალთა გადაწერეს კიდეც, მაგრამ ჟამთა ვითარებამ ჩვენ ღრმდის არ მოაღწევინა, ეგელა იგი ხელთ-ნაწერნი მოისპვნენ მტრის ცეცხლის და მახვილისაგან, რაც ამათ გადარჩა, ის გრძელი ხნის მიმდინარეობის სინოტიემ დააღუპ და მოსპო.

1795 წ. შემოსევამ ბევრს მწერლობითი ნაშთს მოუღო ბოლო და ერთ ამ მრავალთაგანი არს „დილარიანის“ ხელთ-ნაწერის მოსპობა. ამ უბედურობის დროს, ჩვენთ სამეფო პირთ, სამღვდელთ და საღხსაც მთლად დაავიწყდათ სამეფო წიგნთ-საცავის ვითარება, იგი სრულიად უუურადღებოთ დასტოვეს, მისთვის აღარავის სცალოდა; ეგელა თავის გადარჩენის საქმეს ელტვოდა, მაშინ სამეფო წიგნთ-საცავი საღაუბროზე ეოფილა, ერთს დიდს სასახლეში, აქ წუთობილა ბევრი რამ სამეფოს ქაღალდებიც, მიწერ-მოწერა უცხო სახელმწიფოების, სხვა-და-სხვა დავთრები, ანგარიშის წიგნე-

ბი, მთელის სამეფოს შესავალ-გასავლის ცნობები და მასთანვე დიდ ძალი ქართული საკითხავი წიგნები. სასულიერო ნაბეჭდი წიგნების საწეობი ბინაც აქ უოფილა. ერთის სიტყვით ამ სახლში დიდი ძალი წიგნები და მასალები უოფილა დაშთენილი, მაგრამ ეველა იგინი მოსჰო მტერმა, მტერმა ველურის საქციელით ცეცხლი მისცა ამ სახლს და თბილისის ზოგაერთ სახლების გადაწვის დაწეება ამ სახლის და წიგნების დაწვით დაიწეეს. უმეცარ მტრის მეოხებით გაჰქრა დიდი ძალი საუნჯე ქართველთა, მასთანვე გაჰქრა თვით ძველი „დილარიანიც“, რომელ წიგნსაც შოთა რუსთაველიც მოიხსენებს ქებით.

ასეც უწეან და შემდეგი ამავი ძველათ მრავალთაც სცოდნათ, რომ ვითომც „დილარიანის“ ძველი ხელთ-ნაწერი ჰეტრე ლარაძეს ჰქონია, ეს წიგნი ამ საუკუნის პირველ რიცხვებში გამქრალა, სრულიად დაკარგულა ვიდაცას მეოხებით და ამ დაკარგვით ვითომც უსარგებლნია ჰეტრე ლარაძესაც. მოგეხსენებათ, რომ ამ საუკუნის დამდეგს, საქართველო რუსეთს დაუკავშირდა, დაკავშირების შემდეგ ბატონიშვილებს რუსეთში სახლებდნენ საცხოვრებლად, ამ პირთ რაც რამ გააჩნდათ, ეველაფერი თან მიჰქონდათ, საქართველოში აღარაფერს სტოვებდნენ, ასევე წაიღეს თურმე მათ ძველი „დილარიანის“ ხელთ-ნაწერი და რუსეთში დასტოვეს. ჰეტრე ლარაძეც, როგორც ბატონიშვილების მოსამსახურე, რუსეთში გადასახლდა ბატონიშვილებთან სამსახურათ და საცხოვრებლათ, იმავე დროს იგი იყო ბატონიშვილების წიგნთ-საცავის გამგე და მწიგნობრობით მათი დროს გამტარებელი და შემაქცევარი. ამ დროის სამსახურის მეოხებით რაღაც მანქანებით დაკარგა ჰეტრე ლარაძემ ძველი „დილარიანი“, რამდენიმე ხნის შემდეგ ბატონიშვილებში ცნობილ ჰეო სრულიად დაკარგვა ძველის „დილარიანისა“, დაკარგვის ამავამ ზოგიერთი ბატონიშვილები უსიამოვნოთ ჰეო. მათ ბევრი ეძიეს აქა-იქ ამის ხელთ-ნაწერი და პოვნით-კი ვერსად ჰპოვეს. მოსვენებულ მდგომარეობაში მეოფნი ბატონიშვილები მიეცნენ განცხრომით ცხოვრებას, მათ ეძლეოდათ დიდი უღუფა, ამ უღუფით იგინი კარგათ ატარებდნენ დროებას. ზოგთა სახლის და ცხოვრების

ჩარხი ისე დატრიალდა, რომ იგინი ოქროთ შეღებილის ეტლებით დასკარობდნენ, ღღე და ღამე მათ უდიდესი ღხინებდა და წვეულებანი ჰქონდათ გამართული. ხანდახან საღხენათ ქარაულ წიგნებსაც კითხულობდნენ, ხშირათ ძველს მწერლობაზე საუბარსაც გამართავდნენ. ერთ საუბრის დროს ბატონიშვილებში ნატურა განისმა „დილარიანის“ აღდგენის, განისმა მით უფრო, რადგანაც ჰაზრი დაიბადა „ვეფხისტყაოსნის“ ცალკე დაბეჭდვის და მასთანვე ეველა იმ წიგნების, რასაც შოთა რუსთაველი მოისწერებს „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოს, ამ მოხსენებულ წიგნებში, რასაკვირველია საკმარისი ადგილი მიანიჭეს „დილარიანს“. ამ გარემოებას და ზოგიერთ პირთა ნატურას ჟეოგრაფიი ეურადლება მიაქცია პეტრე ლარაქმე, ამან განიძრავა ძველი „დილარიანის“ თანხმად ახალი „დილარიანის“ დაწერა და მით აღდგენა, თუ რადგან რამის მოხერხება—დაარსება. პეტრე ლარაქმე თავის აზრი მალე განუცხადა ბატონიშვილებს, ბატონიშვილებს ეს განცხადება დიდათ ესიამოვნათ. ამათ ნატურით აუწყეს პ. ლარაქმეს „დილარიანის“ აღდგენისთვის ჯილდო, ანუ კარგი დახმარების მიცემა. პ. ლარაქმე მალე შეუდგა „დილარიანის“ აღდგენას და დაიწყო წერა, რამდენიმე ხნის განმავლობაში მან დასწერა ვრცელი ტომი „დილარიანის“, რომლის ფურცელთა რიცხვი 500 გვერდამდის შეადგენს, საწერ ქაღალდის მთელს თაბახზე.

ეს ვრცელი ხელთ-ნაწერი როგორ სწერა აღმდგენელმა, რა მანქანებით, რა ოსტატობით, რა გვარის შრომით, მოგონებით, მოსაზრებით და გამბედაობით, ამაზე ჩვენ არა ვიცით—რა; ვეჭვობთ, რომ ეს გამოსაცნობი საიდუმლოება ადვილი გამოსაცნობი არ იქნება, ნეტა ეველა ეს ამბები, რაც-კი მოუვანილია „დილარიანში“, როგორ მოიგონა, როგორ მოკრიბა, ან ეველა ეს როგორ ახსოვდა მას, რომ მოგონების და დაწერის შემდეგ „დილარიანის“ თვისგან შექმნილი და შეთხზული-კი არ უწოდა, არამედ ძველის „დილარიანის“ მაგიერ ახლად აღდგენილი! რას ნიშნავს ეს სიტყვა აღდგენილი? ცხადი საქმეა, რომ ახლის მჭიდრო კავშირს ძველთან, ძველის პირველ—სახეობის აღდგენას, განახლებას და სხვანი. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ახალს „დილარიანს“ ძველთან რამე კავშირი უნ-

და ჰქონდეს, უამისობა არ შეიძლება, მხოლოდ დიდის გადასხვაფერებით-კი, დიდის შეცვლით, დიდის საიდუმლოების მფარველობით; — ამ საიდუმლოების ოსტატობა აღმდგენელის ვითარებას და ჯილდოს უნდა შეადგენდეს. მე ვფიქრობ, რომ ამ ახალ „დილარიანში“ ზოგი ერთი ადგილები ძველის „დენიდან“ პირდაპირ უნდა იეოს მოეყვანილი, ამას ეკუთვნის არ უნდა; ვინც-კი ნახავს ამ ახალს ხელთ-ნაწერს, ის ამაზე ცხადათ დაწმუნდება, რადგანაც ხელთ-ნაწერში ბევრი ისეთი საუურადღებო ადგილებითა აღწერანია მოეყვანილი, რაც ცხადათ გამოაჩენს მის აღმდგენის დასაკუთრებას, თუმცა ისიც-კი უნდა შეინიშნოს, რომ პეტრე ღარაძე ჩვენს ძველს მწერლობაში ხელოვან მწერლათ და მელექსეთ ითვლება.

დაკარგული „დილარიანის“ აღდგენა ბევრს შეშურებია და როგორც თვით პ. ღარაძე სწერს, თვით იოანე ბატონიშვილსაც-კი; აღდგენილი ხელთ-ნაწერი ჯერ თეთრათ არ ჰქონია გადაწერილი, რომ იგი უთხოვნია იოანე ბატონიშვილს, წასაკითხათ და გასაცნობათ, რომელთანაც ხელთ-ნაწერი კარგა ხანს დაშთენილა, დაბრუნების საქმე გაძნელებულა, იოანე ბატონიშვილს თავისთვის გადუწერია და წიგნის ბოლოს თავის თავი აღმდგენელად უღიარებია, — პ. ღარაძისაგან აღდგენილი ხელთ-ნაწერის მიმადგა სდომნია. ეს ამბავი გაუგია პ. ღარაძეს, მაშინათვე მისულა ბატონიშვილთან; თავის ხელთ-ნაწერი მოუთხოვნია, ძალით წაურთმევია, წაუღია, გადუწერია თეთრათ და ამ ქურდობის ამბავიც გაუდექსავს და „დილარიანის“ გადაწერის შემდეგ ბოლოში ჩაურთავს. ეს ლექსი დიდს გულის-წერომას აჩენს ბატონიშვილზე, — ამიტომ მოგვეყვას აქ.

ვიყავ რა მწირათ პეტრებურლს; სვისაგან გამწარებული?

სამწუხაროსა აზრთაგან შემოთვით დაკვეთებული,
ბოროტი ვინმე შეიქმნა, ჩემზე ბრკალ გამეხებული,
კირსა ვხადოდი უშუალსა, მარად ცრემლ-მოზშირებული;
უძმობის დახსნათ ხელს ვიპყარ კალამი სევდის მალამი,
სადა ესჯდი იგი ადგილი, თვალთა ცრემლითა ვალამი,
„დილარის“ ამბის გამოთქმად, აღვაბი თეთრი ალამი,
და აზრისა მოსაგონებლათ გონებას მივე სალამი.

შევაწყე, შევანაწევრე, დავსწერე, ვიპყარ შავადა,
მეწადა თეთრათ შემემკო, მხილველთ არ საზრახავადა,
ეცნა მეფის ძე იონეს, მობრძანდა სანახავადა.
და იგი მან რიმტაცა უფრორე, შემექმნა საზრუნავადა!
ესეცა მესმა მას თვისი სახელი შთაუწერია,
ვსწუხვარ სამისოდ სიცრუე რა მისი შესაფერია!
ამას ვინა იქმს, მიბრძანეთ, თუ არ გონება შტერია?
და ცუდ დიდებობა არ უწყის, რომე სულისა მტერია.
აწ ესე „დილარიანი“ შევმზადე ტურფა გვარადა,
სხვა-და-სხვა გვარის ლექსებით, შერთვა არ დამეზარადა,
მხილველთ საამოდ, საშვებად და გულთა გასახარადა,
და ვინცა ისმინოს უცილოდ, შეექმნას შესაყვარადა.
გიორგისა მეფის ძემან, იოანემ სახელითა,
პირველ შრომილი, არ სრული, მტაცა გონებით ხელითა,
ცუდად იქადის აშაოდ მალლითა ხმითა მძახველი
და აშაოდ მას არლა მიეხედე, არცა-ლა ხელნი ვახელი.
ესე სხვა ახლად შევმზადე, ვით მტილი ყვავილიანი,
იგ ამას არ ჰგავს ვით ვარდსა გოგში თავ სხვილ-ეკლი-ნი,
ესე არს დიდათ ნაღვაწი, ჩემგან კმნილ „დილარიანი“,
და ხელმწიფობითა მაღალი, ლომ-გული, მკლავ-ეკლიანი“.

ჩემგან ახლად შემზადებულს წიგნსა „დილარიანსა“ ზე-
და მრავალი ღვაწლი და შრომა მივიღე ამბისა მოგონებასა
და შეწყობასა ზედა, მხილველნო გთხოვთ კურთხევით მო-
იხსენებდეთ. პეტრე ყარობი ლარაძე“. იოანე ბატონიშვილის
შესახებ ჰ. ჯარაძეს სიტყვას რომ არ დავერწმუნოთ, სხვა ცნობე-
ბითაც ვიცით, რომ ამ პირს ჩვეულება ჰქონია სხვათა ნაწერების
მითვისება, მაგალითებზე უეჭვოთ არის დამტკიცებული, რომ „კალ-
მასობის“ დაწერა კეუთენის იონა ხელაშვილს და არა იოანე ბატო-
ნიშვილს, მაგრამ ეს მითვისება ბატონიშვილს მოსურვებია, ხელთ-
ნაწერი გადუწერია და თვით მიუთვისებია. ამ მითვისებისთვის
იგი თავისებურს მანქანებასაც ხმარობდა ხოლმე და ისეთ
ხელთ-ნაწერებს სპობდა და ანადგურებდა, რომელზედაც მი-

სი სახელი არ ეწერა. მაგალითებრ „კალმასობის“ ხელთ-ნაწერების გაქრობას და იშვიათობას მე პირდაპირ მის განზრახულებითი მოქმედებას ვაწერ. „კალმასობას“ გარდა მას სხვა ნაწერებიც ბევრი აქვს მითვისებული, ოდესმე დრო და მასალების შეკრება და სიუხვე გამოაჩენს მის თვისებას. ასე რომ პ. ლარაძის მოხსენება ჩვენ სრულ კეშმარიტებათ მიგვაჩნია, ამაზე ექვი არა გვაქვს, რვდგანაც იონე ბატონიშვილი ასეთს საქმეებს ჩვეული იყო. დიმიტრი ბაქრაძემ მის შესახებ უბრალოთ დაწერა ქება-დიდება; მოვა დრო, როცა ამ პირისაგან სხვათა საკუთრებათა მიმთვისებლობის ცნობები ცხადად გამოჩნდება.

თვით პეტრე ლარაძესაც ბევრი უწერია, თავის საკუთარ წერას გარდა გადამწერლობაც სცოდნია, ამისაგან გადაწერილი წიგნები ბევრი მინახავს და ბევრი მათში ვრცელი ტომებიც. გარდა ამისა იგი ხელოვან მელექსეთაც ითვლება. ბევრი ლექსები, თავის დროის კვალათ, მნიშვნელოვანიც არის, ოდესმე დათესდება მის სიმღერები, თუ ერთად შეიკრიბა და გამოიცა. ამის გარდაცვალება მიწერება 1830 წლებში, ღრმა მოხუცებაში უოფნის დროს.

დღეს მთელს საქართველოში ისეა ცნობილი, რომ ქართულს მწერლობაში „დილარიანი“ ახლათ არის პ. ლარაძისაგან ადღგენილიო. მე მისი ადღგენილი წავიკითხე, გავიცანი, გაცნობის შემდეგ ხელ-ცაღიერი დავმთი, რასაც ვფიქრობდი, იგი იმ სახით არ აღმოჩნდა. XII საუკუნის ნიშნათ ცნობის დასამტკიცებელი საბუთები მასში ვერა ვპოვე-რა. იმედი გადაწყდა ძველის „დილარიანის“ ზოგნისა, ასე და ამ გვარათ ჩვენს მწერლობაში სამუდამოთ გამოვეთხოვეთ სარგის თმოგველის „დილარიანის“ არსებობის საქმეს.

ამ რამდენიმე ხნის წინეთ, მოსე ხონელის „ამირან-დარეჯანიანის“ ხელთ-ნაწერების ძეხნის დროს, წერა-კითხვის სამმართველოს გამგეობის წიგნთ-სცავის ხელთ-ნაწერებთ შორის ერთ ხელთ-ნაწერს „ამირან-დარეჯანიანის“ ბოლოში ჩვენ გნახეთ სამი თავი ერთის მთხრობისა, რომელიც „ამირან-დარეჯანიანის“ ბოლოს დამატებათ არის მიწერილი, ხოლო ამ სამ-კარს ეწოდება „დილარიანი“

და არა „ამირან-დარეჯანიანი“. ამ დამატებას ჩვენ უურადღება მივაქციეთ და როგორც ნაშთი ძველის მწერლობისა „ამირან-დარეჯანიანის“, ბოლოს დამატებით დავბეჭდეთ, როგორც ვარიანტი, თუმცა ამ სამს თავს და „ამირან-დარეჯანიანის“ შუა არაფერი კავშირი არსებობს. ეს მიტომ უფრო დავბეჭდეთ, რომ მკითხველისათვის მიგვეცა ღონისძიება ერთმანეთის გარჩევის და განთვინების.

რადგანაც ამ სამ თავს დასაწეისშივე ჰქონდა მოხსენებულის, რომ ქმნილი სარგის თმოგველისაგანაო. ამიტომ ეს ნაშთი ჩვენის ძველის მწერლობისა ჰ. ლარაძისაგან აღდგენილს „დილარიანის“ მეთორმეტე, მეცამეტე და სხვა კარებსაც შეუდართ. შედარების დროს ურთი-ერთ შორის არაფერი მსგავსება აღმოჩნდა. ერთი სხვა გამოჩნდა და მეორე სხვა; ამ სამ-კარს არც „ამირან-დარეჯანიანის“ თავებთან აქვს კავშირი და არც ჰ. ლარაძის მიერ აღდგენილს „დილარიანთან“, იგი სულ სხვა ეოფილა, სრულიად განსხვავებული ხელთ-ნაწერი და იქმნება სარგის თმოგველის „დილარიანის“ ნაწერისა, მხოლოდ გადისხვაფერებულნი; ხელთ-ნაწერის გადაწერის რიცხვი 1764 წ. მიეწერება, ბევრათ უწინარეს, ვიდრე ჰ. ლარიძე ახალს „დილარიანს“ აღადგენდა.

დღეს ეს ძველი ნაკლული „დილარიანი“ ერთ წიგნათ გამოვეცით, ერთის სახელწოდებით. ეველა ამაებიდამ ცხადათ სჩანს, რომ „ამირან-დარეჯანიანის“ სამს უკანასკნელს კარს, „დილარიანის“ სამს კარს და ჰ. ლარაძის აღდგენილს ახალ „დილარიანის“ სამს კარს შორის არაფერი მსგავსება სუფევს, იგინი ერთმანეთისაგან დიდათ განსხვავდებიან. მცირე მსგავსება სჩანს მხოლოდ „ამირან-დარეჯანიანის“ და „დილარიანის“ შორის, ესეც სახელებით, რომელ სახელებიც ჩვენის აზრით „ამირან-დარეჯანიანის“ საკუთრებას უნდა შეადგენდეს. ჩვენა გვწამს, რომ ჩვენ მიერ დაბეჭდილი „ამირან-დარეჯანიანის“ სრული ხელთ-ნაწერის ბოლოს დამატებათ დაბეჭდილი სამი კარი უნდა იყოს დამოუკიდებელი ადგილები ძველის „დილარიანის“, რადგანაც ამ სამი კარის აღწერის წესი, ენის სტილი, ამბებთა შეკრება, განმარტვა და აღწერის მიდრეკილებაც ცხადათ აჩენს XII საუკუნის სახეს. მაგალითებრ თუნდა „ამი-

რან-დარეჯანიანის“ ზოგიერთ თავებთა აღწერის დასაწყისი — „ცხონ-
დი მეფეა“, — ცხადათ აჩენს ამ აღწერის სიძველეს: ძველათ ქართ-
ველთა მოთხრობის მწერლები სულ ამ წესით დაიწყებდნენ თავიანთ
აღწერას, უოველთვის მეფის მოხსენებით იწყებდნენ და მეფის დღე-
გრძელობის მოხსენებითვე აბოლავებდნენ; ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ
ეს წესი და ჩვეულება XIII საუკუნის შემდეგ ქართველთა მოთხრო-
ბის მწერალთაგან აღარ ხმარებულა, რადგანაც თვით ქართველთა
მეფენიც უძღურებას მიეცნენ და მათ მიმართვის სიდიადეც დამდაბ-
ლებულის მიმართვით იყო გარს შეზღუდული. მაგალითებრ XIII
საუკ. შემდეგ ვიდრე XVIII საუკუნემდის ნაწერების თუ ნათარგმ-
ნის ზღაპრებს და მოთხრობების მე ბევრი ვიკითხე, მაგრამ არსად
ეს კილო არ შემიმჩნევია.

აი თუნდ ჩამოვთვლი: დავრიშინი, მირიანი, ემარდიასი, სი-
რინოზთანნი, ზაალიანი, უთრუთიანი, საპიანი, გოსტამბიანი, ფირ-
მილიანი, ბაბა ამირიანი, რუსუდანიანი, ნუქარდიანი და ბევრიც სხვე-
ბი, მაგრამ არსად ჩვენ ერთი ცნობაც არ შეგვიმჩეევია XII საუკ.
ქართველთა მოთხრობის მწერლების წერის წესისა. XII საუკ. მო-
თხრობების წერის ოსტატობას სრულიად გაწვეტილი აქვს კავშირი
შემდეგ დროის მოთხრობებთან. ძნელათ რომ „ვისრამიანს“, „ამი-
რან-დარეჯანიანს“ და ამ ჰატარა სამ კარს კარეშე რამე მსგავსება
სხვა მოთხრობებში ჰყოფოთ წერის მსრით, გარდა „რუსუდანიანის“,
ისიც მცირე მიაბაძვით.

ამ სამი კარის შესახებ ახალგაზდა ქართველ მსწავლელმა აღ.
ხასანაშვილმა საფუძვლიანათ შენიშნა ერთ თავის წერილში და ეკვი
აღიარა „დილარიანის“ შესახებ, რომ იგი ვითომც ძველი „დილა-
რიანი“ არ უნდა იყოს, ან „ამირან-დარეჯანიანის“ გაგრძელებაო. ჩვენ-
თვის აქ საუბრდებო უფრო ის არის, რომ მსწავლელმა ამ ნა-
წევრს თავებსა და „ამირან-დარეჯანიანს“ შორის სრული განსხვავ-
ება აღიარა. უმთავრესათ ეს იყო საჭირო. რაიც შეეხება მას, რომ
რუსთაველის ლექსი ასე უნდა იხმარებოდეს:

„დილარგე — სარგის თმოგველსა, მას ენა დაუშრომელსა“ —
ე. ი. „ამირან-დარეჯანიანი“ მოსე ხონელმა აქოვო, აბდულ მესია —

შავთელმაო, დილარკე—თმოგველმა და ტარიელ—რუსთველმაო. ერთის სიტყვით, არ უნდა იწერებოდეს, რომ „დილარკეთ—სარკის თმოგველსა, მას ენა დაუშრომელსა“. ამას რაღა მტკიცება უნდა, რომ უოველივე ასე უნდა იყოს. თვით სიტყვის ვითარება აჩენს ამ სიტყვის ასე ხმარების საჭიროებას. მეტად სანატრელია და სანუგევი, რომ ამ სამს კარს „დილარიანისსა“ ჩვენის სიძველეთა მცოდნე მსწავლეულებმა ჟეროვანი უურადღება მიაჩციონ და მათ ამის შესახებ გამოთქვან თავიანთი აზრები, თუ ეს ადგილები რა დროის მწერლობის ნაშთს უნდა ეკუთვნოდეს.

ჩვენ დაგებულდეთ ეს სამი კარი ჟერ-ჟერობით და სრულს იმედს არა ვკარგავთ, რომ ოდესმე სრულს „დილარიანის“ ხელთ-ნაწერს-კი ვერ მოვიპოვებთ; აქამდისაც ისე გვეგონა, მაგრამ აკერ უცბათ აღმოჩნდა სამი კარი ძველის „დილარიანის“. სხვების შემოწმებას მე მიტომ ვთხოულობ, რადგანაც ჩემგან ასეთი ძველი ნაწერების ბეჭდვა, გარკვევა და რამე კითხვების გარდაწვევტა ძნელია, ამის შესახებ „ამირან-დარეჯანიანშიაც“ მოვიხსენე და აქაც ვიტყვი კიდევ, რომ ერთის კაცისათვის მეტად ძნელი უნდა იყოს ასეთი ძველი წიგნების განხილვის საქმე და ბეჭდვა, ამას მთელი გუნდი უნდა.

ჩემდა საუბედუროთ, კარგა ხანია რაც მე დარიკება, დაპირება და იმედები ბევრისგან მესმის და როცა საქმე საქმეზე მივა, მაშინ-კი ეველს გარს მეფანტება და უოველივე შრომა რჩება ჩემს მხვედრად, ჩემს ტვირთად. მე ამისთვის არავის ვუვედრი, რას ვიზამთ, ეველას თავის საქმე აქვს. მე ბევრ რამეში შეიძლება გასაკიცხი და საგმობიც ვიყო, მაგრამ გაგებდავ და იმასაც ვიტყვი, რომ ბევრს გმობასა და კიცხვასთან ის მაინც უნდა იყოს საუურადღებო, რომ ვბეჭდავ ზოგიერთ ისეთ ხელთ-ნაწერებს, რომელთა აღდგენა-კი არა და მოპოვებაც-კი ძნელია. უოველ ამ გვარ იშვიათ ხელთ-ნაწერი წიგნები ოდონდ დაიბეჭდონ, ოდონდ დედანი გაჩნდეს და მერე მის სინამდვილით აღდგენა ისე ძნელი აღარ იქნება სხვათათვის მომავალში, როგორც ეს დღეს არის, დღეს ზოგიერთ წიგნის სსენებაც-კი არ არის. ვიდრე უნაკლულო ხელთ-ნაწერისას კაცი რამეს აპოვნის, მანამდის ერთობ დიდი ხანი გაივლის; ბოლოს იქმ-

ნება მთლად დაკარგოს, აღარა დაშეს რა, ვინაიდგან ასეთი მა-
კალითები ჩვენს ისტორიაში და შწერლობაში ერთობ ხშირია. ზე-
მოთ ვისაუბრეთ და აქაც მაგიყვანთ შემდეგს: ვახტანგ მეექვსე
მოკლ ქართველ ერს მოჰპარა ქართლის ცხოვრება“.

ამ სახ თვე მოიხსნა „საქანი“ და ისტორია „სრულ
დავითიანი“.

შეტრე ღარაძემ სარგის თმოგველს მოჰპარა „დიდარონი“,
შერე თვით შეთინთხა და ვითომც აღადგინა ძველი „დიდარონი“.
რა მოხდა შერე? ქურდს ქურდა გამოუჩნდა და ისურფა ივანე ბა-
ტონიშვილმა და ღარაძის მოჰპარა ეს „დიდარია“.

ი.ე. ბატონიშვილმა ივანე ხელაშვილს მოჰპარა „კალმასობა“.
აღუ ეს წიგნი ქურდის სახელით არსებობს ჩვენს შწერლობაში.

ზ. ღარაძემ ისურფა „ვეფხისტყაოსნის“ მოპარვა, მაგრამ ეს
ერ მოახერხა, ამიტომ იგი თავისუფლად გადაკეთა. გადაკეთებუ-
ლის ხელთნაწერის რამდენიმე ვარიანტი არსებობს.

ასეთ მაგალითებისას აქ ჩვენ ეგვლას ვერ მოვსთვლით. ეს
ერთობ შორის წავა. ასეთ საქმეთა ასპარეზსზედ ეგვლასზედ დიდ
დანაღლისათ „დიდარონის“ დაკარგვა ითვლება. ამ რათა:

გრიგოლ ჩახრუხაძე სწერს „თამარ მეფის ქებაში“, რომ სარ-
გის თმოგველის „დიდარონი“ თამარ მეფე აღაშოფთაო. საინტე-
რესოა ვაცოდეთ, მიზეზი მის, თუ თამარ მეფეს გული რამ აღუ-
შოფთა! „დიდარონი“ რა იყო ისეთი მოუგანილო, რომ ღა-
რას გულიც გაწერა! ალბათ ვინ იცის, ქვეუნი სასარგებლო. ი.
იყო მოუგანილო და მეუღ. ამიტომ აღუშოფთებია, ვინაიდგან იუ-
წყადილო, რომ რაც ქვეუნი და ერისთავის კარგია და სასარგებ-
ლო, იგი მეუფისათვის სწევნია და სამტრო ამას გვასწავლის ჩვე-
ნი ისტორია ქართველი მეუფეთა ცხოვრებაში.

სამწუხაროდ, რა ბედიც „დიდარონი“ ეწვია, ისეთივე გარე-
მოებით არის გარემოცული თვით სარგის თმოგველის ცხოვრებაც,
ცნობები ცოტა არის ერთობ. 1913 წ. ისტორიკოსმა სერ. კაპაბა-
ძემ დასტამა:—„ვინ იყო და სად ცხოვრობდა სარგის თმოგვე-
ლი“. გონიერი ისტორიკოსი ბატონი საყვამა ამისთვის. მის წიგნში

მოუვანილია თვით თმოგველების გენიოლოგიური ტაბელიც. ზატაგ-
ცემული ისტორიოსი ეკვით ამბობს, რომ სარგის თმოგველი თა-
მარ შეფას თანამედროვე ჰირო კი არ არის, არამედ თამარის შემ-
დეკ სცხოვრობდა.

შოთა რუსთაველი „ვეფხისტყაოსანში“ მოცხსენებს სარგის
თმოგველს და მას დილარიონს“ ასე:—„დილარკეთს სარგის თმო-
გველსა, მას ენა დაუმრ მეღსა“. გონება გვაუწყებს, რომ ამ ცნო-
ბის მიხედვით სარგის თმოგველი რუსთაველის მწერლობის წინა
დროის კაცათ ვიცნათ, ეს კიდევ მოწამეა, მის, რომ სარგის თმო-
გველი თანამედროვე ჰიროა თამარ მეფის და იქნებ წინა დროისაც.

რაც შეეხება ისტორიკოსისა აზრს, რომ სარგიც თმოგველი
გრიგორიანი იყოფო—ეს ცხადია და მართალი. მსარგძელის გვარიც
სწორია. თმოგველების გვარი რომ XIV საუკ. მოისპო ესეც მარ-
თალია აწინდელ ჩვენს არღუთინსკ-დოღჯორუკოვებს არაფერი კავ-
შირო აქვს მეთორმეტე საუკ. მსარგძელებთან.

„ვისრამიანის“ თარგმნა სარგის თმოგველისაგან—ტყუილია.
ეს წიგნი სთარგმნეს დავით აღმაშენებლის დროს. მთარგმნელი და-
ვით სათაბატოელია, ასე სწერს არქიმანდრიტი გამ. გარეკელი მე-
ოფრამეტე საუკ. ბოლოს.

ზ. ჭ.